

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2024.3.03>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Ніна ЗОРІЙ

Національна ідентичність в умовах кризи українського суспільства*

NINA ZORII. National identity under conditions of crisis in Ukrainian society. *The article defines the issue of formation of national identity under conditions of crisis and social tension in Ukrainian society and social-philosophical problem of the mentality; a methodological analysis of E. Fromm's study was performed concerning the period of social resistance in the society against the ground of preliminary authoritarianism, peculiarities of formation of group narcissism and leaders of the nation.*

Keywords: national identity, national idea, social consciousness, freedom, mentality, narcissism, group narcissism, leader, personality integrity.

1. Постановка проблеми

З огляду на те, що соціальна філософія та соціальна психологія є сукупністю поглядів, почуттів, емоцій, настроїв, традицій, звичаїв, що виникають у людей під впливом безпосередніх умов їхньої життєдіяльності та проходять через призму повсякденних інтересів,

Received 08.20.2024
Peer-reviewed 09.05.2024
Revised version received 09.15.2024
Accepted 09.28.2024

актуальним і необхідним є проведення методологічного аналізу національної ідентичності в умовах кризи українського суспільства і, насамперед, на основі першоджерел відомих психологів і філософів, що складають золотий фонд науки. Певною мірою реакція людини на соціально-культурні та політичні умови життя визначає її світогляд та поведінку, які своєю чергою є основою формування патріотизму та національної ідентичності української нації.

Теоретико-методологічну основу дослідження даної роботи склали наукові положення і розробки наступних вітчизняних і зарубіжних учених: Абульханової-Славської К.О., Балла Г.О., Братуся Б.С., Братченка С.Л., Василюка Ф.Є., Максименка С.Д., Орбан-Лембрик Л.Е., Левіна К., Маслоу А., Роджерса К., Ролло М., Самуельса Е., Сартра Ж.-П., Франкла В., Фрейда З., Фромма Е.

Великий внесок у дослідження особистості був зроблений в рамках філософської антропології Шелера М., Плеснера Г., Гелена А., Кассіраера Е.

Метою даної статті є обґрунтування проблеми формування національної ідентичності в умовах кризи українського суспільства.

2. Виклад основного матеріалу

Діалектика розвитку суспільної свідомості полягає в суперечливому переході суспільної психології в ідеологію, спонукаючи тим самим до якісних змін у суспільній свідомості. Ідеологія виступає як вищий науково-теоретичний рівень духовних цінностей. На сучасному етапі українського суспільства жодна ідеологія не має носити монополістичний характер, а завдання влади – забезпечити ідеологічний плюралізм, оскільки панування однієї ідеології призводить до маніпулювання свідомості мас. У розвитку суспільної свідомості необхідним є врахування особливостей функціонування як психологічних так і ідеологічних моментів, в іншому випадку це призведе до незворотних негативних процесів у формуванні духовної культури українського суспільства. Масова свідомість інтегрує в собі духовно-ідеологічне і побутово-психологічне відображення об'єктивної дійсності, здатна поступово піднятися до рівня відповідальності особистості, усвідомлення її ролі в утвердженні прогресу, свободи суспільства [1].

Під свободою ми розуміємо відповідальність кожного індивідуума за раціональне формування особистісного, професійного

і суспільного життя. Будь-який соціальний процес визначається позицією мас і отже, істинна соціальна свобода в суспільстві виникає тоді, коли маси набудуть здатності бути вільними.

З біологічної точки зору людство на даному етапі суспільного розвитку є хворим, оскільки нині політика слугує ірраціональним вираженням цієї хвороби на соціальному рівні. Все, що відбувається в суспільному житті, активно чи пасивно визначається психологічною структурою мас, яка формується на основі певних соціально-економічних процесів, і, яка відповідно закріплює ці процеси. Дана психологічна структура існує за рахунок протиріччя між палким прагненням людини до свободи і страхом перед нею. Страх народних мас перед свободою виражається в біофізичній жорстокості організму та ригідності особистісної структури. Парадокс свободи в тому, що вона сама себе анулює, якщо вона не обмежена. Необмежена свобода означає, що сильна людина може залякати слабшого за себе, таким чином нехтуючи його свободу, ніхто не має право жити за рахунок милосердя інших, всі мають право на захист зі сторони держави, хто володіє надлишком їжі, може заставити тих, хто голодує, «вільно» прийняти рабство, не використовуючи при цьому ніякого насильства [2, с.145-146].

Кожна форма суспільного правління слугує соціальним вираженням тієї або іншої сторони в структурі народних мас. Суть проблеми полягає не в двохсотлітній епосі капіталу, а в авторитарно-механістичній цивілізації, яка впродовж чотирьох або шести тисячоліть свого існування руйнувала біологічну основу діяльності особистості. Інтерес до грошей та влади слугує сублімацією щастя і любові. Сучасний тоталітаризм є епізодом у вічному бунті проти свободи та розуму. Політичні лідери в умовах кризи, прикриваючись гаслами за свободу, волю, мир тощо, в переважній більшості очолюють народний рух, що за своєю суттю обмежує свободу. У свій час Е. Фромм підкреслював, що тоталітарні ідеології дволикі, оскільки вони маскують крайній егоїзм «еліти», мета якої полягає у підкоренні більшості населення і в збереженні своєї влади. Подібна ідеологія значно полегшує експлуатацію та маніпуляцію людьми, прикриваючись принципом безкорисливості, вона виправдовує державу за принципом безжалісного егоїзму, який виражається в тому, що кожен громадянин держави зобов'язаний приносити себе в жертву загальному благу [2, с.540]. Ця «жертвність» згубила в свій час багато лідерів, ідей, політичних ідеологій, а також нав'язує

людині комплекс неповноцінності, зверхності, плекає патріотизм як апогей відданості держави, тим самим віддаючи на згубу свободу особистості. Важливим чинником в даному контексті виступає міф, що виступає певним стереотипом, ідеалом, зразком поведінки людини даного суспільства, в якій формі би він не визначався. Наприклад, проголошення «вільного, демократичного суспільства» на основі певного міфу створює умови прояву аморальності, бездуховності у певної категорії людей і, в зв'язку з цим, з'являються борці за справедливість та лідер, який починає боротьбу за чистоту нації.

Патріархальний принцип підпорядкування авторитету Бога, царя, короля властивий суспільству, де панує диктат, невігластво і страх. В епоху капіталізму з'являються нові способи контролю, в арсенал яких входять засоби психологічної маніпуляції людей.

Ліберальному суспільству необхідна людина гнучка, яка легко набуває професійні уміння і навички та піддається навіюванню, аніж та, яка тримається на страху перед авторитетом. Людина потребує такої соціальної системи, в якій мають місце порівняно стабільні зв'язки, ідеї та цінності. В сучасному інформаційно-технологічному суспільстві людина відчуває себе ізольованою та самотньою, навіть, якщо вона є частиною народу, у неї відсутні переконання, якими б вона могла поділитися з іншими людьми, їх замінюють лозунги та ідеологічні штампи, які вона черпає із засобів масової інформації. Забезпечення нормального життєвого стандарту не розв'язує проблему аномії (руйнація традиційних соціальних зв'язків). Від аномії індустріального суспільства можна позбутися при умові радикальних змін всієї соціальної та духовної структури суспільства, тобто, коли індивід не тільки отримає можливість нормально харчуватися та жити, але й тоді, коли його інтереси будуть співпадати з інтересами суспільства, коли основними принципами суспільного та особистого життя стануть не споживацтво та ворожнеча, а дружелюбність та творча самореалізація. При цьому потрібна інша ідеологія та інша суспільна психологія [3].

У період соціального супротиву в суспільстві виникає потреба пошуку «ворога» та формування його деструктивного образу, який виступає своєрідним важелем боротьби за владу. Лідери нації дуже часто застосовують декларативні лозунги, стверджуючи, що ведуть свій народ до боротьби за свободу, в той же час переслідуючи мету підпорядкування. Ці обіцянки в переважній більшості безперспективні до виконання, оскільки навіть гнобителі свободи

вважають за необхідне приносити їй клятву вірності. Гіпотеза про наявність в людини вродженого імпульсу боротьби за свободу підкріплюється тим, що свобода є основою формування всіх людських здібностей особистості, її фізичного та психічного здоров'я.

У сучасному суспільстві яскраво проявляється та пропагується нарцисизм на кшталт: «Я – найкращий, найрозумніший, найспритніший» тощо, що є своєрідною патологізацією суспільства. Дана соціально-психологічна і філософська проблема надзвичайно впливає на перспективу розвитку людства. Варто зауважити, що з-поміж політичних лідерів, часто спостерігається така риса характеру як нарцисизм. Нарцистичний розлад особистості можна вважати професійною хворобою, адже лідер, переконаний у своїх видатних здібностях та в своєму статусі, швидше переконає натовп, сильна впевнена в собі особистість завжди притягує до себе простих людей. Такий лідер потребує овацій та визнання з метою підтримки внутрішньої рівноваги. Однак переконаність у своїй правоті ґрунтується в основному не на реальних досягненнях, а на нарцисизмі. Особистості з високим ступенем нарцисизму настільки потребують слави, що відсутність її спонукає до депресії, а то й безумства. Е. Фромм підкреслює, що якщо мова йде про груповий нарцисизм, то індивід в повній мірі усвідомлює свою приналежність до колективної ідеології та відкрито виражає свої погляди («Моя батьківщина найпрекрасніша у світі», «Моя нація – найкраща» тощо), це нікому не видається божевіллям і називається патріотизмом, переконанням. Така єдність думок забезпечує перетворення фантазії в реальність, адже у більшості людей уявлення про реальність ґрунтується не на критичному мисленні, а на загальному консенсусі, на єдиному світосприйнятті групи.

Груповий нарцисизм виконує важливі функції, насамперед колективний інтерес вимагає солідарності, що в свою чергу апелює до загальнолюдських цінностей, цементує групу зсередини і сприяє застосуванню масових маніпулятивних методик та технологій; створює членам групи відчуття задоволення, особливо тим, хто відчуває, що приналежність його до великої групи дає можливість власну нікчемність звести до загальної значущості та одіозності групи. Таким чином, груповий нарцисизм формується на тлі загального невдоволення життям, соціально-економічним падінням, що призводить до формування фанатичних ідей та їх носіїв.

Варто відзначити, що владі вигідно стимулювати груповий нарцисизм. Дешевше оплатити працю ідеологів, політтехнологів, які формують лозунги, направлені на підсилення групового нарцисизму, аніж витрачати кошти на соціальні потреби та підвищення рівня життя населення. Фанати-функціонери готові працювати навіть безкоштовно, відчуючи приналежність до загальної справи. Наруга над символами групи викликає неймовірну агресію в членів групи, оскільки груповий нарцисизм є одним з головних чинників людської агресивності.

Відповідно до даної проблеми, соціально-політичні та економічні перетворення в умовах кризи є українською реальністю, а не ментальністю, оскільки вона формується впродовж століть і проявляє себе у високих зразках духовної культури, які інтегрують та об'єднують націю.

Єдність психологічного, соціального і культурного аспекту особистості забезпечує її інтегральну цілісність, що формується на основі світогляду в процесі осягнення культури та принципів моралі. Екзистенціальна роздвоєність людини була б нестерпною, якщо би вона не могла встановити єдність із собою, а також з природнім та соціальним світом навколо себе. Є чимало способів досягнення такої єдності. Людина може відключити свою свідомість, вводячи себе в стан екстазу або трансу (наркотики, алкоголь, ритуали, які поширені в багатьох культурах тощо), може бути досяжною іншим шляхом, коли людина свою енергію направляє на служіння однієї пристрасті: грошей, влади, слави тощо. Всі ці спроби досягнення цілісності особистості роблять людину залежною від влади, людей, пристрастей. Отже, єдність і цілісність особистості досягається не тільки інтелектуальним розвитком, а також здатністю любити, підкреслює Фромм. В застійному суспільстві людина рятуючись від екзистенціальної роздвоєності, ідентифікує себе зі своєю соціальною організацією, витісняючи власну само ідентифікацію, стаючи річчю, що спонукає до формування споживацької психології.

Фромм ще на початку ХХ століття порушував соціально-філософську проблему ментальностей, тобто такого шару людської свідомості, який не прорефлектований, не усвідомлений повністю, потаємний від самих його носіїв, відкриває нові перспективи у дослідженні психологічної природи особистості.

Соціально-політичні інновації залежать не від «ворожих сил», а від здатності самого етносу до психологічної модернізації.

Нормальним явищем для прогресивного розвитку кожної етнічної спільноти є плюралістичне співіснування різного роду політичних та ідеологічних течій, адже всяка монополізація тих чи інших традиційних цінностей стає перепорою на шляху до введення позитивних інновацій у всіх сферах життєдіяльності етносу. Історичні традиції не вмирають разом із своїми носіями, бо вони формуються в психологічній природі етносу, де можуть співіснувати як консерватори, так і радикали. Якщо перші намагаються всіма засобами зберегти соціально-політичні цінності минулого, то другі чекають свого часу, щоб впровадити інновації в життєдіяльність етносу. Утопічна ідея соціальної справедливості лягає в основу розподілу певних матеріальних цінностей та благ, відповідно державотворення припиняється. Зрілість національної свідомості сприяє раціональній вибірковості соціально-політичних інновацій, а останні своєю чергою підвищують політичну культуру етносу.

Дух етносу або етноменталітет є результатом несвідомого опосередкування, поглинання природного соціальним. Виборюючи етнічне розмаїття, людство виборює духовність як запоруку свого виживання взагалі. Суб'єкт, здійснюючи рефлексію у напрямку власної самоцінності, акумулює у свідомості об'єкт сприйняття у масштабах частини макрокосму, надаючи йому індивідуальне емоційно-чуттєве забарвлення та психічну енергію. Це – етнічна спільнота, до якої він належить. Лише у відносинах з нею людський індивід має справжню цінність і усвідомлює самоцінність.

3. Висновки

Втечу від життя формувало «межове» існування української нації, якому властиві внутрішні конфліктність, втеча від поневолювачів у свій власний внутрішній світ, внутрішньо-активно рефлексивна установка української ментальності натомість європейській активності, націленої на консолідацію і толерування всіх членів суспільства. Україна зазнала менших трансформвань у результаті історичних подій минулого, ніж можна було б очікувати. Це привело до інтровертованості соціальної психіки, до переваги чуттєвості, емоційності над розумом, містифікації суспільних процесів тощо.

Підвищення особистої значущості для людини власного етнічного статусу (етнічної ідентичності) супроводжується розвитком комплексу «оборонної» свідомості, намаганням оберігати свою національну культуру і традиційний спосіб життя від сторонніх впливів, захистити національні ідеали [4].

Ідея рівності, що притаманна українцям, в поєднанні з індивідуалізмом, відігравала негативну роль в історичній долі України, оскільки логічним наслідком такого симбіозу виступає анархізм, отаманщина, негативізм щодо органів влади, низький рівень державотворчих потенцій. Ідеалізація та героїзація кожного народу, в тому числі і українського, перешкоджає духовному відродженню нації [5].

Не менш важливою проблемою залишається потреба очищення масової свідомості від рудиментів тоталітаризму – споживацтво, заздрість, нетерпимість до соціальної нерівності, відсутність вільного вибору породжують неспроможність до прийняття самостійних рішень. Побороти це неможливо простим калькуванням чужого досвіду, особливо на тлі нинішньої ситуації в країні в умовах кризи.

Досвід революційного і визвольного руху народів світу показав, що істинна і моральна стійкість доступна саме тим людям, чий погляд набув характеру переконань. Кожна людина сприймає життя через призму певного світогляду.

Якщо говорити про «людей влади», то це вчорашні особистості авторитарного суспільства, які в тій державі займали маргінальне становище – в тішовій економіці, в злочинності і, схибленої на правах людини, інтелігенції, які є сформованими маргіналами радянського суспільства. Як бачимо з досвіду, політики безсилі перед проблемою формування нового типу особистості, вони знають, що необхідно змінити соціально-економічні умови суспільства і демократичним шляхом це неможливо. Для цього і насильства непотрібно, оскільки нового типу особистості ще немає, впевненості народу в його праві на владу також. Сучасна революція не вимагає насильства, вона здійснюється певними технологіями [6].

Сучасні політичні лідери, які не пройнялися духом нації відійдуть в історичне небуття не тільки за некомпетентністю, а за своєю невідповідністю щодо системи цінностей людини народжені у період формування українського суспільства.

Е. Фромм підкреслює, що основа раціонального авторитету – компетентність, ірраціонального – це влада з одного боку і страх з іншого, і свобода є головною умовою формування моралі.

Будь-які соціальні зміни – це завжди величезний масовий стрес суспільства, який в певній мірі спричиняється невідповідністю потреб людини щодо цінностей даного суспільства і, які своєю чергою несуть тільки формальну роль і не дають істинної свободи та справедливості щодо рівності в реалізації потреб людини.

Розбудова нової української держави вимагає консолідуючої ідеї, прийнятної для всього її поліетнічного населення. Національна ідея, яка б охоплювала всі сфери економічного, інтелектуального і духовного життя суспільства, не стала загальнонаціональним надбанням. У нашій суспільній свідомості має відбутися акт деміфологізації державності. Суспільно-психологічна реальність є новою. Трансформація суспільства із тоталітарного і посттоталітарного в демократичне має відбуватися за умов суспільної згоди, толерантності, а не конфронтації, ризику глибокого соціального та національного конфлікту.

References:

1. Райх В. Психология масс и фашизм.- Санкт-Петербург: «Университетская книга», 1997. – 377с.
2. Психологическая энциклопедия, 2-е изд. / Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. – СПб.: Питер, 2003. – 1096 с.
3. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Пер. с англ. – Мн.: 000 «Попурри», 1999. – 624 с.
4. Орбан Л.Э. Акмеологическая концепция нравственного становления личности: Автореф. дисс. д-ра психол. Наук: 19.00.13. – М., 1992.– 61 с.
5. Балл Г.О. Особистісна свобода і гуманізація освіти. // Практична психологія та соціальна робота. № 1, 2001. – С.2-5.
6. Фрейд З., Буллит У. Томас Вудро Вильсон. 28-й президент США. Психологическое исследование. М.: ИГ «Прогресс», 1999. С.51–64.

Transliteration of References:

1. Raikh V.(1997). Psykholohyia massy fashyzm. Sankt-Peterburh: «Unyversytetskaia knyha». 377 s.
2. Psykholohyieskaia entsyklopedyia, 2-e yzd. / Pod red. R. Korsyny, A. Auerbakha. SPb.: Pyter, 2003. 1096 s.
3. Fromm E. Anatomyia chelovecheskoi destruktyvnosty (1999). / Per. s anhl. Mn.: 000 «Popurry». 624 s.
4. Orban L.E. (1992). Akmeolohyieskaia kontseptsyia npravstvennoho stanovlenyia lychnosty: Avtoref. dyss. d-ra psykhol. Nauk: 19.00.13. M. 61 s.
5. Ball H.O. (2001). Osobystisna svoboda i humanizatsiia osvity. // Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota. № 1. S.2-5.
6. Freid Z., Bullyt U. (1999). Tomas Vudro Vylson. 28-i prezydent SShA. Psykholohyieskoe yssledovanye. M.: YH «Prohress». S. 51–64.

The Author

Nina Ivanivna ZORII
Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor,
Pro-Rector on Scientific-Pedagogical
and Educational Work,
Higher State Educational Establishment of Ukraine
«Bukovinian State Medical University»,
Chernivtsi, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1330-5896>
E-mail: zoryj@bsmu.edu.ua

Abstracts

НІНА ЗОРІЙ. Національна ідентичність в умовах кризи українського суспільства. У статті визначено проблему формування національної ідентичності в умовах кризи українського суспільства і соціальної напруги та соціально-філософську проблему ментальності; проведений методологічний аналіз вчення Е. Фромма щодо періоду соціального супротиву в суспільстві на тлі попереднього авторитаризму, особливостей формування групового нарцисизму та лідерів нації.

Ключові слова: національна ідентичність, національна ідея, суспільна свідомість, свобода, ментальність, нарцисизм, груповий нарцисизм, лідер, цілісність особистості.

NINA ZORII. Tożsamość narodowa w warunkach kryzysu społeczeństwa ukraińskiego. W artykule zidentyfikowano problem kształtowania tożsamości narodowej w warunkach kryzysu w społeczeństwie ukraińskim oraz napięcie społecznych, a także poruszono społeczno-filozoficzny problem mentalności; przeprowadzono analizę metodologiczną nauk E. Fromma dotyczących okresu oporu społecznego w społeczeństwie na tle poprzedniego autorytaryzmu oraz szczególnych procesów kształtowania narcyzmu grupowego i przywódców narodowych.

Słowa kluczowe: tożsamość narodowa, idea narodowa, świadomość społeczna, wolność, mentalność, narcyzm, narcyzm grupowy, przywódca, integralność osobowości.

* Матеріал вперше представлено на І-й Міжнародній Міждисциплінарній Асамблеї "ІТСТР: дорослі, діти та родини в ситуації війни" (8-10 грудня 2017 року, м. Київ, Україна), коли тривав 4-й рік війни, яку в 2014 році розпочала Росія проти України (Ред.)